

**МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ГЕОГРАФО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРОЦЕСІВ ЗАСЕЛЕННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ****Г. Я. Круль***Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

Висвітлюються основні методичні засади географо-краєзнавчих досліджень заселенських процесів історико-географічного регіону. Виділені головні методи географічного краєзнавства. Значна увага приділяється визначенню часових рамок проведення географо-краєзнавчих досліджень процесів заселення на прикладі окремої історико-географічної одиниці. Визначається місце природних і соціальних чинників впливу на процеси заселення певної території.

Ключові слова: географо-краєзнавче дослідження, процеси заселення, історико-географічний регіон, територіально-часова структура заселення, екістична (поселенська) характеристика регіону, морфометричні характеристики території.

Актуальність дослідження. Географо-краєзнавчі дослідження заселенських процесів на прикладі історико-географічного регіону на сьогодні вже не є новими, оскільки вони стали предметом зацікавлення науковців як із точки зору історичного перебігу подій, так і їхнього просторового поширення. Тому визначення хронологічних рамок означених вишукувань на кожній окремо взятій території, окреслення просторових меж, виявлення впливу як природних, так і соціальних чинників на процеси заселення історико-географічного регіону та встановлення функціонального зв'язку між ними із залученням широкого кола загальнонаукових, історичних та географічних методів дослідження надзвичайно актуальні.

Аналіз публікацій. Дослідження процесів заселення певної території загалом та окремих її регіонів, здавна привертало увагу багатьох науковців і дослідників. Проте найчастіше вони асоціюються з історичними вишукуваннями, тому даний напрям здебільшого розроблявся істориками В.Д. Бараном, Д.Н. Козаком, Р.В. Терпиловським [2], І.С. Винокуром [3], Л.П. Михайлиною [18, 19], П.С. Сіреджуком [21], Б.О. Тимощуком [23, 24], А.П. Томашевським [25, 26] та іншими. У своїх працях вони послуговуються зазвичай історичними методами дослідження: історико-генетичними, порівняльно-історичними, історико-типологічними чи історико-системними [8]. Історики залучають також синхронний, діахронічний аналіз, метод палеорекострукцій, картографічний метод тощо, останні з яких, за винятком синхронного аналізу, можна віднести до нетрадиційних для історії методів дослідження. Включення до свого дослідницького арсеналу різноманітних методів з інших наук, в т.ч. і географії, свідчить про намагання істориків глибше вивчити перебіг історичного процесу. Лише з позиції географічної науки можна виявити загальні просторово-часові характеристики природних чи суспільних явищ, процесів і об'єктів. Одним із

напрямів такого підходу є географо-краєзнавчий, що концентровано поєднує територіальну детермінованість і часову наскрізність, неодноразово висвітлювався у працях В. Круля та Г. Круль [9, 13, 14, 15]. З-поміж різноманітних методів географічного краєзнавства, окрім означених вище – часового зрізу, районування, морфометричного тощо, важливе місце посідає метод проєктів, запропонований Л.М. Немець [20]. Він дозволяє реалізувати комплексний підхід у вивченні рідного краю на міждисциплінарній основі. Завдяки цьому методові вивчаються закономірності навколишнього світу, формується світогляд особистості й розвивається глобальне географічне мислення.

Постановка завдання. Враховуючи особливості заселенських процесів у визначеному регіоні (чи то адміністративно-територіальному чи історико-географічному), насамперед варто визначити часові рамки географо-краєзнавчих вишукувань, оскільки вони індивідуальні та неоднозначні з точки зору різних підходів для кожної конкретної територіальної одиниці. Особливе місце у процесі пізнання географічних процесів заселення посідає пошук територіально-часової структури заселення і територіально-ретроспективної організації заселенського простору. У цьому контексті важлива екістична (поселенська) характеристика регіону в розрізі сучасних адміністративних одиниць (районів), яка передбачає виявлення поселенського навантаження на територію. Окрім того, заселенські процеси не були б повністю висвітленими, якщо б не вивчалися окремі морфометричні характеристики давніх поселень. Саме дослідження їх і встановлення зв'язку між морфометричними характеристиками ретроспективних і нинішніх поселень становить наступний, географо-краєзнавчий, аспект.

За довготривалий історичний процес заселення певної території мали місце різні чинники впливу на нього, пошук яких та виявлення з-поміж них найсильніших за своєю дією, їхнє співвідношення

між собою складатиме ще одну особливість власне географо-краєзнавчого вивчення ретроспективного поступу території.

Виклад основного матеріалу. Першо-основою при провадженні географо-краєзнавчих досліджень процесів заселення будь-якого краю є визначення їхніх часових рамок. Питання хронологічної детермінації постає не абстрактно, а залежить від завдань, які мають місце в кожній конкретній роботі, а отже, має, крім свого часового, ще й інші навантаження, скажімо, *етнічне*, коли вирішується специфіка походження етносу, *демографічне* (при з'ясуванні особливостей населення регіону), *психологічне* (коли досліджується етнорегіональна психологія населення), *екістичне* (при вивченні заселенсько-розселенських процесів) тощо. Звідси випливає одна з найголовніших *рис* географо-краєзнавчих досліджень – взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємозумовленість часу і явища, часу і предмета, що досліджуються. Дана залежність проступає на рівні функціональної, тобто між ними утворюється двобічно спрямована ланка нерозривного зв'язку, рівновага якої є передумовою успішності виконання поставленого краєзнавчого завдання (під рівновагою розуміється розмірність часових меж і величини та ваги явищ чи предметів, що піддаються аналізу, іншими словами – це критеріальний показник, що має тільки свій якісний вияв, який опосередковано відображає кількісні характеристики об'єктів, явищ і предметів). Отже, кожне краєзнавче явище (соціально-політичні, історичні процеси чи процеси розселення) має свій оптимальний (реально допустимий) час розгляду, не вийшовши за межі якого явище залишиться або не розкритим (якщо залучений час розгляду не описує всього процесу), або вийшовши, явище буде переважаним зайвими деталями, що нівелюють провідні чинники (якщо час розгляду надмірний і охоплює позафункціональний час розвитку явища) [15].

Виходячи з особливостей заселення кожного історико-географічного краю (як одного з найуживаніших з історико-географічних регіонів), час дослідження повинен братися різним, адже витoki регіонально-краєзнавчих заселенських процесів мають свої хронологічні характеристики. Все ж, якнайдавнішим періодом може бути ранній палеоліт, початок якого для конкретного регіону змінний і вкладається в межі 3 млн. – 150 тис. р. т.н. Певні особливості у заселенні спостерігаються як упродовж середнього (150-35/33 тис. р.т.н.), так і пізнього (35/33 тис. – 10300 р.т.н.) палеоліту [1]. Однак найбільший інтерес для характеристики заселенсько-розселенських рухів має останній

часовий відтинok антропогену – голоцен, який на тлі початку попереднього періоду дуже малий, а на тлі геологічного розвитку Землі – нехтовно малий. Цей період становить помітний інтерес не лише для географів, але й для істориків, біологів, особливо тим, що на території Європи впродовж цього часу (11000-10000 років тому) відбулася перебудова палеоландшафтів, яка зумовила перехід пізньопалеолітичних культур у мезолітичні [7] – розпочався якісно новий етап у розвитку людського суспільства. Саме в мезоліті складаються умови для переходу первісних палеолітичних племен у вищі за своєю організацією і структурою людські угруповання – племена (етнічні утворення) [27]. У цей час плем'я складається як етнос, якому притаманні самоназва, укладення шлюбів усередині племені, своєрідна мова. Воно було тільки діалектно-культурною спільністю, а не соціально-економічною, однак від часу переходу людства до середньої кам'яної доби (мезоліт) закладаються основи різних галузей відтворювального господарства, які були покликані прискорити еволюційний процес трансформації племені. Тому можна стверджувати, що саме в час мезоліту була започаткована диференціація людства на такі структурні ланки, які повинні відігравати провідну і визначальну роль у сучасній світобудові [15].

Територія нашої держави виступає як єдина особлива культурно-економічна зона голоцену [27]. Однак в її межах виділяються землі, які впродовж значного природно-історичного відтинку часу мали і продовжують мати свої унікальні особливості. До таких можна віднести будь-який історико-географічний край, в т.ч. і Північну Буковину (саме на її прикладі розглядатимуться географо-краєзнавчі особливості заселення). Важливо простежити природно-історичний розвиток культур не тільки на відтинку голоцену, але й починаючи від раннього палеоліту, і з'ясувати чинники впливу на процеси заселення території Північної Буковини. Тим більше, що початок голоцену і перша його частина – пребореальний (мезоліт) і бореальний (протонеоліт) періоди – виявилися для регіону, за результатами археологічних знахідок, зовсім не заселеними [15]. Це особливо вражає, оскільки досліджуваний регіон за природно-історичний відтинok часу, що передував мезолітові, тобто пізній палеоліт, входив до найзаселеніших на території України земель [27]. Тим більше, що процеси заселення та освоєння будь-якої території являють собою логічно наростаючі процеси, хоча тут є свої періоди максимального і мінімального заселенського руху, однак загальна тенденція до екстенсивного та інтенсивного освоєння території

зберігається. Даний факт простежується через відсутність прямих матеріальних (археологічних) свідчень із цієї доби. Або ж залишається припустити гіпотетичну незаселеність даного терену, що пов'язана з пульсаційним періодом спаду заселенської активності мезолітичних мешканців. Останнє є досить проблематичним, бо на мезолітичний і протонеолітичний період незаселеності ще накладається така ж характеристика для раннього неоліту (до 4500 рр. до н.е. – часу збільшення археологічних пам'яток на території Північної Буковини), що разом би охопило період близько 5800 років [15].

У світлі викладених особливостей розвитку Північної Буковини в час раннього голоцену нами пропонуємо часові рамки процесів заселення і розселення не звужувати від початку неоліту, а проводити його, незважаючи на тривалий період т.зв. незаселеності, від самих витоків створення поселенської мережі в регіоні – раннього палеоліту (зрештою, окреслений підхід повинен витримуватися для будь-якого іншого історико-географічного краю). Основна увага буде звернена на добу неоліту, коли на землях Північної Буковини масово виникали первісні поселення (у 70 теперішніх населених пунктах) [17]. Додатковою аргументацією цьому слугують загальноновизнані історичні аксіоми, що зводяться до трьох моментів. По-перше, з початком неоліту остаточно утверджуються різноманітні галузі відтворювального господарства, що спричиняють різке зростання економіко-суспільного виробництва, іншими словами – відбувається „неолітична революція”. По-друге (що логічно випливає з першого), у неоліті відбувся демографічний вибух: населення Земної кулі зросло впродовж цього періоду з 5 до 80 млн. осіб [27], що підтверджується даними з регіону дослідження. Окрім того, значна частина неолітичної людності переходить на осілий спосіб життя, водночас збільшуються кількість і розмір поселень. По-третє, саме в часи середнього голоцену з'являється плем'я з рисами етносоціального організму, уже не суто етнобіологічної популяції людей, що мало місце у часи раннього голоцену, який, розвиваючись, створює передумови до утворення народності, народу, нації.

Отже, хронологічно-хронологічне віддзеркалення краєзнавчої реальності є одним із провідних географо-краєзнавчих аспектів дослідження будь-якого історико-географічного краю. Нас цікавлять просторово-часові особливості протікання природно-історичного процесу на його терені (співвідношення і взаємозалежність зміни культур та зміни природних умов). Інакше кажучи, провідним для географо-краєзнавчого дослідження є історико-

географічний аналіз природно-господарських ретроспективних територіально-часових систем, якими є кожна культура, що мала місце, незалежно від часу свого існування, в історико-географічному регіоні.

Особливу роль у процесі пізнання географічних процесів заселення відіграє пошук територіально-часової структури заселення і територіально-ретроспективної організації заселенського простору. У цьому контексті важлива екстична (поселенська) характеристика регіону в розрізі сучасних адміністративних одиниць (районів), яка передбачає виявлення поселенського навантаження на територію. Причому таке навантаження повинно досліджуватися, виходячи з ретроспективного підґрунтя, й означуватись як показник історичної заселюваності [14] або як показник ретроспективної заселюваності [9, 10, 13].

Заселенські процеси були б не повністю висвітленими, якщо б не вивчалися окремі морфометричні характеристики давніх поселень. Вони є виявом морфометричних параметрів території, які, залежно від своїх показників, матимуть або стримуючий, або „дозвільний” ефект [11]. Саме дослідження їх і встановлення зв'язку між морфометричними характеристиками та розміщенням ретроспективних і нинішніх поселень становить наступний, географо-краєзнавчий, аспект [4, 5, 6, 9, 12, 15, 16].

На довготривалий історичний процес заселення певної території справляли вплив різні чинники. Це могли бути і природні, і соціальні чинники. На ранніх етапах провідну роль відігравали перші, а вже потім, зі зростанням впливу людського суспільства на природу, на передній план вийшли останні. Пошук таких чинників впливу на процес заселення, виявлення з-поміж них найсильніших за своєю дією, їхнє співвідношення складатиме ще одну особливість власне географо-краєзнавчого вивчення ретроспективного поступу території, сутність якої полягає у простеженні зв'язку між історико-географічними процесами заселення і розселення, а також деякими сучасними характеристиками населення (зокрема людністю населених пунктів) та виявлення при цьому можливих закономірностей і тенденцій розвитку, бо вирішення даного питання дозволить здійснювати будь-які інші краєзнавчі дослідження. Така ретроспективна характеристика носитиме не якісний характер, а матиме кількісне навантаження, щоб порівнювані величини були порівнянними [15, 17].

У контексті вищезазначеного, істотно значущими є як сама кількість археологічних культур, що фіксуються в окремо взятому населеному пункті, так і їхня сумарна тривалість існування, яка опосередковано вказує на час „життя” даного

поселення. Водночас остання величина (її початок) із наближенням нагадує дату заснування населеного пункту. Саме такі величини можна кількісно параметризувати і виявити вплив на них, про що вже йшлося вище, різноманітних природних чинників, з-поміж яких важливу роль відіграють морфометричні – абсолютна і відносна висота, похил і експозиція схилів розміщення поселень. Важливо здійснити їх факторний аналіз, який би дозволив виявити рейтингові за своєю дією чинники, що, зрештою, будуть для певного краю емпіричними, тобто черговість впливу кожного з них на поселеутворення буде різною для різних історико-географічних земель. Зрештою, морфометричні чинники є тими агентами, дія яких, за своїм абсолютним кількісним вираженням, незмінна впродовж усього часу існування населеного пункту. Причому така їхня „абсолютна незмінність” передбачає й одночасну відносність впливу, яка виявляється у поступовому зменшенні визначальності впливу морфометричних параметрів на заселенсько-поселенські процеси із ходом розвитку первісного суспільства.

Нарешті, завершенням географо-краєзнавчої оцінки процесів заселення будь-якого історико-географічного регіону, в т.ч. і Північної Буковини, повинен виступати факторний аналіз детермінування заселенсько-поселенських процесів природними чинниками (виявлення їхньої дії на кількісні величини сумарних поселенських рухів – від палеоліту і до сьогодення). На підставі цього можливий подальший регресійний і кореляційний аналіз залежності сучасної людності населених пунктів від параметрів ретроспективно-сучасної поселенської мережі.

Висновки. Отже, кожне краєзнавче явище (соціально-політичні, історичні чи процеси розселення) має свій оптимальний (реально допустимий) час розгляду. Виходячи з особливостей заселення кожного історико-географічного краю, час дослідження повинен братися різним, адже витоки регіонально-краєзнавчих заселенських процесів мають свої хронологічні характеристики.

Провідник для географо-краєзнавчого дослідження – історико-географічний аналіз природно-господарських ретроспективних територіально-часових систем, якими є кожна культура, що мала місце, незалежно від часу свого існування? в історико-географічному регіоні. Саме дослідження процесів заселення і встановлення зв'язку між морфометричними характеристиками ретроспективних і нинішніх поселень становить наступний географо-краєзнавчий аспект. Завершенням географо-краєзнавчої оцінки процесів

заселення будь-якого історико-географічного регіону повинен виступати факторний аналіз детермінування заселенсько-поселенських процесів природними чинниками. На підставі цього можливий подальший регресійний і кореляційний аналіз залежності сучасної людності населених пунктів від параметрів ретроспективно-сучасної поселенської мережі.

Список літератури

1. Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.2. – 504 с.
2. Баран В.Д. Походження слов'ян / Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.
3. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур; за ред. С. Трубочанінова. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіном, 2000. – 376 с.
4. Гишук Р.М. Залежність зміни кількості поселень Івано-Франківської області від їх абсолютної висоти / Р.М. Гишук // Географія в інформаційному суспільстві: зб. наук. праць. у 4 т. – К.: ВГЛ Обрії, 2008. – Т. II. – С. 329–331.
5. Гишук Р.М. Особливості розміщення первісних поселень Івано-Франківської області за їх абсолютною висотою / Р.М. Гишук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип 14. – С. 56–63.
6. Гишук Р.М. Територіальна локалізація поселень за інтервалами відносної висоти / Р.М. Гишук // Регіон-2008: суспільно-географічні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців, 17-18 квітня 2008. – Харків, 2008. – С. 63–67.
7. Долуханов П.М. Палеогеографія мезоліта і неоліта Європи по палинологічним даним / П.М. Долуханов // Палинологія голоцена і марінопалинологія. – М.: Наука, 1973. – С. 80–82.
8. Ковальченко І.Д. Методи історического дослідження / І.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
9. Круль В. Про ретроспективну основу поселенського навантаження на територію (на прикладі Західної України) / В. Круль // Наукові записки ТДПУ. Серія: географія. – Тернопіль, 2004. – № 2. – Ч. 1. – С. 184–191.
10. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України: монографія / В. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
11. Круль В. Морфометричні характеристики рельєфу – як вияв потенціалу заселюваності території / Круль В., Заячук М., Чернюх Г // Проблеми раціонального використання, охорони і відтворення природно-ресурсного потенціалу України: Тези II Всеукр. наук.-метод. конфер. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 54–55.
12. Круль В.П. Погляд на морфометричну визначеність господарсько-культурних типів стародавніх культур Галичини / В.П. Круль // Науковий вісник ВДУ. Географічні науки (економічна і соціальна географія, країнознавство). – 1999. – Ч. 9. – С. 26–31.
13. Круль В.П. Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук / В.П. Круль. – Київ, 2006. – 32 с.

14. Круль В.П. Ретроспективно-географічна основа екістичної характеристики регіону (історико-географічної зони Західної України) / Круль В.П., Круль Г.Я. // Україна: географічні проблеми сталого розвитку / Зб.наук.праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 2. – С. 252–254.
15. Круль В.П. Географо-краєзнавчі аспекти історичного дослідження Галичини / Круль В.П., Чернюх Г.Я. // Історія української географії. – Вип. 1. – Тернопіль, 2000. – С. 57–61.
16. Круль Г. Особливості впливу абсолютної висоти місцевості на розміщення поселень Північної Буковини / Г. Круль // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Вип. 246: Географія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 126–137.
17. Круль Г.Я. Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: 11.00.02 / Г.Я. Круль. – Чернівці, 2006. – 20 с.
18. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. / Михайлина Л.П. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
19. Михайлина Л.П. Північна Буковина – споконвічна слов'янська земля (за матеріалами археологічних досліджень) / Михайлина Л.П. // 40 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів Бессарабії з Українською РСР. тези доп. респ. наук. конф. – Чернівці, 1980. – С. 60–62.
20. Немець Л. Географічне краєзнавство як чинник подолання негативних тенденцій глобалізації / Л. Немець // Історія укр. геогр. – 2003. – Вип. 7. – С. 41–44.
21. Сиреджук П.С. Історія заселення Галичської землі в XIV-XVIII вв.: автореф. дис... канд. ист.н. / П.С. Сиреджук – Львов, 1989. – 16 с.
22. Сминтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха первісної общини): автореф. дис... док. іст. н. / О.В. Сминтина – Львів, 2003. – 32 с.
23. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. / Б.А. Тимошук – М.: Наука, 1990. – 192 с.
24. Тимошук Б.О. Північна Буковина – земля слов'ян / Б.О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1969.
25. Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яноноруської доби / А. Томашевський // Археологічні студії / ін-т археології НАН України, Буковин. центр ареол. Досліджень при Чернівецькому національному ун-ті ім. Ю.Федьковича. – Київ; Чернівці: Прут, 2003. – Вип. 2. – С. 132–160.
26. Томашевський А.П. Населення Східної Волині V-XIII ст. н.е. (система заселення, екологія, господарство): автореф. дис... канд.істор.н. / А.П. Томашевський – Київ, 1993. – 18 с.
27. Чмихов М.О. Археологія та стародавня історія України / Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
28. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс.н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.

Круль Г.Я. Методические аспекты географо-краеведческих исследований процессов заселения историко-географического региона. Раскрываются основные методические принципы географо-краеведческих исследований заселенческих процессов историко-географического региона. Выделены основные методы географического краеведения. Значительное внимание уделяется определению временных рамок проведения географо-краеведческих исследований процессов заселения на примере отдельной историко-географической единицы. Определено место естественных и социальных факторов влияния на процессы заселения определенной территории.

Ключевые слова: географо-краеведческое исследование, процессы заселения, историко-географический регион, территориально-временная структура заселения, екістическая (поселенческая) характеристика региона, морфометрические характеристики территории

Krul' G.Ya. The methodical aspects of geographical and local lore researches of settling processes of the historical-geographical region. The basic methodical principles of geographical and local lore researches of settling processes of historical-geographical region are considered in article.

The main methods of geographical study of local lore are allocated. To definition of time frameworks of carrying out of geographical and local lore researches of processes of settling on an example of separate historical-geographical unit the considerable attention is paid. The place of natural and social factors of influence on processes of settling of territory is opened.

Key words: geography and local history research, processes of settling, historical and geographical region, geographically-temporal structure of the settlement, ekistics (settlement) characteristics of the region, morphometric characteristics of the territory